

Consequences of Prebendal State in Iran in Second Pahlavi Era

Mahboube Hemmati* | Ph.D., Department of Political Science (Iranian Issues), Mazandaran University, Babolsar, Iran .
Morteza Alavian | Associate Professor, Department of Political Science, Mazandaran University, Babolsar, Iran.

Abstract

The view that education should be in accordance with the ideals and goals of Prebendal state as one of examples of corrupt states is a type of state that in which power elites and government agents demand rights in excess of their rights at the level of the political system. Basically, prebendal state is the product of some factors such as elites' mental perceptions and the trust and authority-citizenship culture at the cultural level, legitimacy and ideology at the political level, and rentierism and the big state at the economic level. The present article focuses on this main question that what are the consequences of prebendal state in IRAN during the second Pahlavi era? The hypothesis of the article seeks the consequences of such a state at two levels, individual and systemic consequences. The theoretical framework of the article is inspired by Max Weber's views and Richard Joseph's prebendal state theory. In the analytical model of the article, the prebendal state is as an independent variable and its consequences at the individual and systemic levels are considered as dependent variables. Methodically, the type of research is qualitative and the approach of the article is descriptive –analytical and the research method is based on library –documentary analysis. The findings of the article indicate that the prebendal state will lead to to alienation at the individual level and at the systemic level it will lead to the emergence of five types of crises such as legitimacy, efficiency, identity, accumulation and hegemony.

The emergence and gaining of power in Iran during the second Pahlavi era had two lasting and effective consequences at the individual and systemic levels. At the individual and social level, it can be considered as the most important consequence of alienation, distancing and the emergence of a gap

* Corresponding Author: Mahboubehemmati@yahoo.com

How to Cite: Hemmati, M., & Alavian, M. (2023). Consequences of Prebendal State in Iran in Second Pahlavi Era. *State Studies*, 9(33), 165-193. doi: 10.22054/tssq.2023.57268.1031

between the people and the elites of the country and finally the separation of the people from the Pahlavi system. The white revolution and agrarian reforms at the level of villages and industrialization, urbanization, modernization at the level of cities along with the weakening of the traditional middle class, administrative modernization, etc. have been the basis for such an outcome.

At the system level, the establishment and expansion of the prebendal state in the country and the penetration of all power structures and the unaccountable access to huge oil resources and preventing it from being directed towards development-oriented investment and production provide the basis for the emergence of all kinds of crises in the country. brought including legitimacy crisis, identity crisis, hegemony crisis, accumulation crisis and efficiency crisis which intensified and eventually led to the fall of the Pahlavi regime system.

In this article, the consequences of the prebendal state in the second Pahlavi era are analyzed in detail in two separate sections. In the first part, agrarian reforms and physical-identity displacement of villagers are examined as the first step of personal and social alienation. A process that physically led to the expansion of marginalization in big cities, and in terms of identity, it created a disintegration and an identity gap between rural immigrant villagers and urban dwellers. In the continuation of the policy of development, modernization and industrialization of the second Pahlavi regime, its effects and consequences on the alienation of urban people and the destruction of traditional classes in the cities are discovered and explained. In the second part, the consequences of gaining power and expansion of the prebendal state in the country and exclusive access to huge oil resources and preventing it from flowing towards development-oriented investment are examined in order to identify the causes of various crises in the country, crises that lead to the downfall of the regime. Pahlavi ended.

The aim of this article is the examination of the consequences, results and effects of the prevalence of prebendalism in the second Pahlavi period, which crystallized on two individual levels - social and systemic - the political system. We have shown how the prebendal policies of land reforms and urban and industrial modernization of the Pahlavi system at the individual-social level led to alienation, distancing and the emergence of a deep gap between the people and the elites of the country and ultimately the separation of the people from the Pahlavi system. Also, based on numerous documents and sources, it was explained that the white revolution and agrarian reforms at the village level and industrialization, urbanization and modernization in the cities along with the weakening of the traditional middle class, a deep rupture between the rural and urban classes with the second Pahlavi regime and the prebendal elites. The ruler created it, which eventually led to the uprising of

the rural dwellers along with the city dwellers against the system and the rulers of the second Pahlavi era.

At the level of the political system and system, the establishment and expansion of the prebendal state in the country and the penetration of all the power structures and the unaccountable access to huge oil resources and preventing it from being directed towards development-oriented investment and production will cause all kinds of crises. provided in the country. Among them, the legitimacy crisis, identity crisis, hegemony crisis, accumulation crisis and efficiency crisis which intensified during this period and ultimately led to the fall of the Pahlavi regime and the destruction of prebendalism in Iran. By marginalizing civil parties and groups and sidelining independent politicians, the prebendal system caused the lack of meritocracy and the placing of incompetent people who were dependent on the king at the head of the country's political, administrative and military-security system, which had no result but the reproduction of corruption. Because the agents and corrupt and dependent elites had to accept and continue the current relations for their survival in the pyramid of power. In this situation, the ways of communication and the link between the government institutions and the elites with the people were broken and the vacuum in the relationship between the government and the society caused the regime to not have a correct and accurate understanding of the people's wishes and demands, and as a result, it could not act based on the people's demands. The result of this was the failure to reform the affairs, creating dissatisfaction among the people and turning them to underground, secret, radical and revolutionary activities. In addition, such a situation in relation to government institutions and elites connected with the people caused the political institution to become informal and political and economic relations to be outside the legal framework due to political corruption, which resulted in nothing but the distance of the government from the people and the deepening of the gap between the state and the nation.

Keywords: Prebendal State, Second Pahlavi, Alienation, Legitimacy Crisis, Identity Crisis.

پیامدسنجی دولت پریندال در ایران عصر پهلوی دوم

دکتری علوم سیاسی دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران

محبوبه همتی

دانشیار علوم سیاسی دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.

مرتضی علویان *

چکیده

دولت پریندال به عنوان یکی از مصادیق دولت‌های فاسد، گونه‌ای از دولت است که در آن نخبگان قدرت و کارگزاران حکومت، حقوقی مازاد بر حقوق خود را در سطح سیستم سیاسی مطالبه می‌کنند. اساساً دولت پریندال محصول عواملی چون ادراکات ذهنی نخبگان و اعتماد و فرهنگ آمریت-تابعیت در سطح فرهنگی، مشروعیت و ایدئولوژی در سطح سیاسی و رانتیرسم و دولت بزرگ در سطح اقتصادی است. مقاله حاضر بر این پرسش اصلی تمرکز می‌کند که پیامدهای دولت پریندال در ایران در زمان پهلوی دوم چیست؟ فرضیه مقاله پیامدهای چنین دولتی را در دو سطح، پیامدهای فردی و پیامدهای سیستمی جست‌وجو می‌کند. چارچوب نظری مقاله با الهام از آرای «ماکس وبر» و تئوری دولت پریندال «ریچارد ژوزف» ارائه می‌شود. در مدل تحلیلی مقاله دولت پریندال به عنوان متغیر مستقل و پیامدهای آن در سطوح فردی و سیستمی به عنوان متغیر وابسته در نظر گرفته می‌شوند. به لحاظ روشی، نوع تحقیق کیفی و رویکرد مقاله توصیفی-تحلیلی و روش تحقیق مبتنی بر تحلیل کتابخانه‌ای-اسنادی است. یافته‌های مقاله حاکی از آن است که دولت پریندال در سطح فردی منجر به الیناسیون یا ازخودبیگانگی و در سطح سیستمی منجر به ظهور پنج نوع بحران مشروعیت، کارآمدی، هویت، انباشت و هژمونی خواهد شد.

واژگان کلیدی: دولت پریندال، پهلوی دوم، الیناسیون، بحران مشروعیت، بحران هویت.

مقدمه

مقاله پیش‌رو پیامدهای دولت پریندال در ایران در زمان پهلوی دوم را بررسی می‌کند. پریندالیسم اصولاً به‌نوعی سیستم سیاسی اشاره دارد که در آن مأموران رسمی منصوب و کارگزاران حکومت معتقدند که باید سهمی مضاعف از منابع درآمد حکومت دریافت کرده و آن را به حامیان و نزدیکان خود اختصاص دهند. پریندالیسم در ایران می‌تواند پیامدهای متعددی را با خود به همراه داشته باشد؛ اما این مقاله تنها بر دودسته از پیامدها در دو سطح فردی و سیستمی متمرکز است. بدین ترتیب پرسش مقاله حاضر این است که پیامدهای شکل‌گیری دولت پریندال در زمان پهلوی دوم کدامند؟ فرضیه مقاله چنین تقریر می‌شود که پیامدهای شکل‌گیری دولت پریندال در ایران، در دو سطح فردی منجر به الیناسیون یا ازخودبیگانگی و در سطح سیستمی منجر به ظهور پنج نوع بحران مشروعیت، هویت، کارآمدی، انباشت و هژمونی خواهد شد. به لحاظ مدل نظری پژوهش، این مقاله در قالب نظریه دولت پریندال، با الهام از آرای وبر و چارچوب تئوریک ریچارد ژوزف، ارائه خواهد شد. روش در این مقاله توصیفی - تحلیلی و نوع تحقیق آن کیفی و روش تحلیل آن مبتنی بر تحلیل منابع کتابخانه‌ای و اسنادی است.

علت انتخاب موضوع مقاله آن است که پریندالیسم با مؤلفه‌های خاص خود، پیامدهای خاص خود را نیز برجای خواهد گذاشت. با توجه به گستردگی و عمق موضوع پریندالیسم، پیامدهای آن در جامعه و نظام سیاسی باید مورد تحلیل و واکاوی قرار گیرد. امری که به نظر می‌رسد در ادبیات پژوهشی خلأ آن کاملاً محسوس است. طبعاً این واکاوی می‌تواند گامی در جهت تلاش به جهت اکتشاف راه‌های برون‌رفت از مسئله پریندالیسم در پژوهش‌های دیگر باشد.

به لحاظ ضرورت تحقیق باید خاطر نشان ساخت که با پیدایش دولت ملی مدرن در ایران بر مبنای قانون اساسی و تفکیک قوا در کنار استقرار نظام‌های جدید و تأسیس نهادهای نظارتی، انتظار بر آن بود که فساد سازمان‌یافته در کشور کاهش یابد. اما نه تنها چنین اتفاقی

در ایران رخ نداد؛ بلکه در اشکالی پیچیده‌تر به بقای خود ادامه داد. بدین ترتیب بررسی پیامدهای این نوع از دولت در دوره مزبور، ضرورت تحقیق را آشکارتر می‌سازد.

پیشینه پژوهش

بررسی ادبیات و پیشینه پژوهش، گویای این نکته است که منبع مستقیمی درباره این موضوع نگاشته نشده است، اما تعدادی آثار غیرمستقیم به‌طور ضمنی حاوی مباحثی هستند که با موضوع نگاشته حاضر قرابت دارند؛

کتاب «اقتصاد و امنیت» (Economy and Security: 2014) به کوشش حسین دهباشی، از جمله آثاری است که متضمن خاطرات شفاهی دکتر عالیخانی و روایت دست‌اولی از مشاهدات وی درباره فساد اقتصادی و وضعیت دولت و صنایع، ایجاد زیرساخت‌های صنعتی و تجاری، اصلاحات ارضی و نتایج آن، رابطه با نخست‌وزیران و شاه، گزارش ساواک مبنی بر اختلاس و فساد مالی در وزارت اقتصاد، لایحه کاپیتولاسیون و بسیاری از رویدادهای این دوره از تاریخ سیاسی ایران است.

کتاب «من و خاندان پهلوی» (Me and Pahlavi fami; I, 2004) اثر احمد علی مسعود انصاری گوشه‌هایی از خاطرات او را روایت می‌کند. در این اثر نویسنده با اشاره به رابطه خویشاوندی خود با فرح دیبا و چگونگی پیوندش با دربار، می‌کوشد بر اساس مشاهدات خود علل سقوط رژیم پهلوی را تبیین کند. آنچه به این بخش از خاطرات اهمیت می‌دهد، موقعیت ویژه نویسنده و حضور وی در محفل خصوصی شهبانو است. در واپسین سال‌های سلطنت محمدرضا پهلوی، این باند تأثیر جدی و فزاینده در شئون سیاسی و اقتصادی و فرهنگی کشور داشت. مع‌هذا تاکنون چنان‌که بایسته است به نقش باند فرح در تاریخ توجه نشده و از این زاویه خاطرات انصاری سندی دست‌اول به شمار می‌رود.

ژوزف (۱۹۸۷)، در کتاب «دموکراسی و سیاست پریندال در نیجریه: ظهور و سقوط جمهوری دوم» برای اولین بار مفهوم پریندال را در بررسی سیستم سیاسی و فساد دستگاه سیاسی در نیجریه و ارتباط آن با مسئله دموکراسی به‌کاربرد. این کتاب که از جمله مهم‌ترین منابع انگلیسی و الهام‌بخش نظری پژوهش حاضر است، درباره شرایط سیاسی و اقتصادی

جمهوری دوم نیجریه و فساد آن با رویکرد اقتصاد سیاسی نوشته شده است. نویسنده در این کتاب ضمن تبیین ویژگی‌های نظام سیاسی و منابع اقتصادی آن پیوند زده و سیاست‌های پریندالیستی را مانع رشد و تکوین دموکراسی برشمرده است.

آدبانوی (۲۰۱۳)، در «تفاسیری انتقادی بر پریندالیسم و دموکراسی»، با بررسی مسئله حکمرانی و اقتصاد سیاسی پریندالیسم، ریشه‌های پاتریمونیالیسم جدید و بازتاب آن در زندگی سیاسی-اجتماعی مردم را تشریح می‌کند. همچنین به نقش رقابت‌های نخبگان از طریق سیاست‌های پریندالیستی و نیز موضوع هویت و سیاست‌های پریندالیستی و فرهنگ سیاسی سنتی و تقابل‌های آن با دموکراسی می‌پردازد.

چنان‌که پیشینه تحقیق نشان می‌دهد، در ایران پژوهش‌های نسبتاً زیادی درباره دوره پهلوی دوم در مورد نوع سیستم سیاسی و ویژگی‌های آن و مسئله فساد ناشی از درآمدهای نفتی انجام شده است، اما پریندالیسم ویژگی‌های خاصی دارد که آن را از دیگر اشکال دولت متمایز ساخته است، که تاکنون مورد پژوهش قرار نگرفته است. لذا چنین نگاهی وجه نوآورانه مقاله حاضر به شمار می‌رود.

مفهوم‌شناسی دولت پریندال

پیش از هر بحثی درباره پیامدهای دولت پریندال، تدقیق مفهوم شناختی متغیر اصلی لازم است. پریندال از واژه «پریند» اخذ شده است که به لحاظ تاریخی به دفاتر و مناصب دولت‌های فئودال خاص در اروپا گفته می‌شد. این دفاتر یا «پریند»، مکانی برای ارائه خدمات به شاهزاده‌ها یا پادشاهان بودند و گاهی توسط درخواست‌کنندگان این مناصب، خریداری می‌شدند تا برای کسب درآمد برای دارندگان و حامیان آنها، به کار روند. به دیگر سخن از منظر تاریخی پریند به ادارات دولتی عهد فئودالیه اروپا و چین ناظر است که فرد به خاطر خویشاوندی با پادشاه یا حاکم، به منزله پاداش به آن منصب دست می‌یافت (ژوزف، ۱۹۸۷: ۸). با توجه به معنای لغوی پریند، صفت پریندال الگویی از رفتار سیاسی است که طی آن، مناصب سیاسی مورد رقابت قرار می‌گیرند و برای نفع شخصی دارندگان آن مناصب و گروه حامی‌شان استفاده می‌شوند. بنابراین آنچه در الگوی پریندالیستی

محوریت و اولویت دارد نفع شخصی است و اهداف و منافع عمومی و قانونی، در درجه دوم اهمیت قرار دارد (Joseph, 1987: 8).

با توجه به تعریف سیاست به مثابه رقابت بر سر منابع کمیاب، پربیندالیسم همانا رقابت و درگیری شدید و دائمی برای کنترل و بهره‌برداری از منابع، مناصب و دواير دولتی تعریف می‌شود. بدین معنی هرگونه پی‌جویی منافع شخصی از قدرت اقتصادی و سیاسی بیانگر سیاست پربیندال است. در دولت پربیندال، کارگزاران و مأموران حکومت عقیده دارند که به جهت نقش سیاسی-تاریخی خود، حقی مازاد بر سهم تعیین شده خود از درآمدهای حکومتی دارا هستند و از این سهم به نفع حامیان و نزدیکان خود استفاده می‌کنند. در این راستا کارگزاران در مناصب سیاسی خود، از قراردادهای و پروژه‌هایی حمایت می‌کنند که به آنان امکان می‌دهد منابع گسترده دولتی را به افرادی که در سطوح پایین‌تر قرار دارند و به بخشش و اعطای آن منابع چشم دوخته‌اند، منتقل کنند. این شیوه به صاحبان قدرت کمک می‌کند تا قدرتشان را استمرار ببخشند (Joseph, 1987: 1).

بدین‌سان دولت پربیندال به اعضای گروه‌های مختلف امکان می‌دهد تا منافع شخصی خود را دنبال کنند. چنین الگویی از رفتار سیاسی به سرعت آموخته شده، عادی می‌شود و موردپذیرش قرار می‌گیرد. سیستم پربیندال با افزایش ثروت برای گروه‌های نزدیک به رده‌های بالای هرم سیاسی، ثروت و قدرت می‌آفریند، اما برای اکثریت مردم جامعه ثمری جز فقر و بدبختی ندارد. در یک تحلیل کلان دولت پربیندال با الگوی تضاد دائمی در درون و بین سطوح مختلف سیستم سیاسی همراه است و چون عملکرد آن سیاسی کردن تفاوت‌های طبقاتی، قومی، ناحیه‌ای و زبانی است، لذا سیستم سیاسی را به عرصه‌ای از تنش‌های حل‌ناشدنی تبدیل می‌کند که باید به‌طور مستمر راه‌حلی برای جلوگیری از فروپاشی آن پیدا کند (Joseph, 1987: 10).

چارچوب نظری دولت پربیندال

از منظر تاریخی، ایده دولت پربیندال به آرای ماکس وبر برمی‌گردد، اما در دوره معاصر نخستین بار «ریچارد ژوزف» آن را در سال ۱۹۸۷ م در مورد موانع دموکراسی در نیجریه در

اثرش با عنوان «دموکراسی و سیاست پربیندال در نیجریه» بیان کرد و سیاست پربیندالیستی را مانع استقرار دموکراسی دانسته و در مباحث خود گزاره‌های تئوریک در زمینه پربیندالیسم در دوره معاصر را چارچوب‌بندی کرده است.

ژوزف «پربیندالیسم» را از ویژگی‌های قدرت دولتی می‌بیند، منابعی که مورد رقابت قرار می‌گیرد، تخصیص می‌یابد و سپس برای سودرسانی به افراد و گروه‌های حامی استفاده می‌شود. به عقیده وی سیستم پربیندال، نظامی است که در آن اقتدار قانونی-عقلایی و دیگر اشکال اجتماعی اقتدار باهم ادغام گردیده، ماهیت خود را از دست داده‌اند و سیستمی چندگانه را تولید کرده‌اند که به راحتی در زیرمجموعه هیچ طبقه‌بندی خاصی قرار نمی‌گیرد. در یک سو به روش‌های قانونی اداره دوایر دولتی عمل می‌شود؛ مبنی بر اینکه چگونه باید بوروکرات‌ها و کارگزاران خود را جذب کند، تعلیمات سیاسی فنی مورد نیاز و حقوق مادی برای دارندگان آن مناصب وجود دارند، اما در سوی دیگر، وفاداری‌های شخصی، معیار تخصیص منابع و مدیریت‌های اداری شمرده می‌شود (Joseph, 1987: 64-65).

بدین ترتیب ژوزف مؤلفه‌های دولت پربیندال را چنین برمی‌شمارد:

۱. ترکیبی از انواع الگوهای اقتدار شامل اقتدار شخصی، قانونی-عقلایی، کورپوراتیست-نظامی و اقتدارهای سنتی با زیرشاخه‌های ملی دیگر.
۲. مناصب دولتی به‌عنوان پربیند (یا ملک خصوصی شخصی) هستند که از طریق انتصاب از سوی مقامات بالاتر و یا پیروزی از طریق انتخابات فرمایشی به دست آمده‌اند.
۳. بهره‌برداری از امتیازات اقتصادی مناصب و دوایر دولتی، درحالی که وانمود می‌کنند در حال انجام وظایف عمومی هستند.
۴. مسئولیت‌های حامی پرورانه برای تصدیق استفاده قانونی بیشتر از مناصب سیستم سیاسی استفاده می‌شوند.
۵. در نظام پربیندال، دولت دچار شکاف درونی شده و اغلب با بی‌ثباتی و تضادهای درونی همراه است (Joseph, 1987: 64).

مهم‌ترین مختصات سیستم پریندال از نظر ژوزف عبارت‌اند از:

۱. ضعف رهبری.
۲. شناور شدن گسترده سرمایه‌های بزرگ به درون حاکمیت دولتی از طریق فروش و صادرات منابع نفتی.
۳. پیش بردن پروژه‌های زیربنایی دولت از راه بخشش و اعطای قراردادها به سرمایه‌گذاران محلی و خارجی.
۴. پاسخگویی محدود سیستم دولتی به‌ویژه در بخش نظامی آن.
۵. الزام بسیار ناچیز نخبگان قدرت سیاسی برای پایبندی به قانون.
۶. توزیع دلخواهانه منابع و درآمدها.
۷. فقدان یک ایدئولوژی حکومتی مناسب (Joseph, 1987: 72-73).

پیامدهای دولت پریندال در ایران عصر پهلوی دوم

به باور نویسندگان مقاله حاضر، بسیاری از ملاحظات ژوزف در زمینه مؤلفه‌ها و مختصات پریندالیسم، درباره دولت پهلوی دوم انطباق دارد. مواردی چون پاتریمونیا لیسم، حامی پروری، دولت به‌عنوان بازار که از درون آن دولت رانتیر و دولت بزرگ برمی‌آید و مسئله مشروعیت، از جمله مشخصاتی است که در ایران این دوره ویژگی‌های سیستم پریندالیستی را نشان می‌دهد. لذا با توجه به این ویژگی‌ها، به پیامدهای دولت پریندال در ایران در دوره مذکور خواهیم پرداخت.

در این قسمت در دو بخش جداگانه پیامدهای دولت پریندال در عصر پهلوی دوم مورد بررسی قرار می‌گیرد. در بخش نخست، اصلاحات ارضی و ازجاکنی فیزیکی - هویتی روستاییان به‌عنوان نخستین گام از خودبیگانگی فردی و اجتماعی بررسی می‌شود. فرایندی که از نظر فیزیکی به گسترش حاشیه‌نشینی در شهرهای بزرگ انجامید و به لحاظ هویتی از هم‌گسیختگی و شکاف هویتی بین روستاییان مهاجر حاشیه‌نشین و شهرنشینان را رقم زد. در ادامه، سیاست توسعه، نوسازی و صنعتی شدن نظام پهلوی دوم مورد واکاوی قرار می‌گیرد تا اثرات و پیامدهای آن بر از خودبیگانگی انسان شهری و انهدام طبقات سنتی در شهرها

کشف و تبیین شود. در بخش دوم نیز پیامد قدرت یابی و گسترش دولت پربیندال در کشور و دسترسی انحصاری به منابع عظیم نفتی و ممانعت از سرازیر شدن آن به سوی سرمایه گذاری توسعه محور بررسی می شود تا علل بروز انواع بحران ها مانند بحران انباشت، مشروعیت، هویت، کارآمدی و بحران هژمونی در کشور شناخته شود. بحران هایی که سرانجام به سقوط نظام پهلوی دوم منتهی شد.

پیامد فردی پربیندالیسم: از خودبیگانگی فردی و اجتماعی

اصلاحات ارضی و «ازجاکنی» فیزیکی-هویتی روستاییان در سال ۱۳۳۸ش / ۱۹۵۹م. محمدرضا پهلوی در اثر فشار خارجی و بحران های داخلی کشور متقاعد شد که دست به اصلاحات اجتماعی-اقتصادی بزند. بر این اساس از منوچهر اقبال، نخست وزیر وقت خواست پیش نویس لایحه اصلاحات ارضی را برای ارائه به مجلس آماده کند (Rouhani, 1991: 489). در اوایل سال ۱۳۳۹ش / ۱۹۶۰م. نسخه اصلاح شده اصلاحات ارضی از تصویب مجلس - که اکثریت آن را مالکان تشکیل می دادند- گذشت. به همین جهت قانون مزبور منافع مالکان را تأمین کرد؛ بر اساس اصلاحات انجام شده در قانون، هر مالک می توانست تا ۴۰۰ هکتار زمین آبی یا ۸۰۰ هکتار زمین دیم را برای خود نگاه دارد. در زمان اجرای برنامه، مالکان و فئودال ها با استفاده از آنچه در قانون پیش بینی کرده بودند، آن بخش از زمین های نامرغوب و کم بازده، بی آب یا کم آب خود را درازای دریافت قیمت آن از دولت به روستاییان واگذار کردند. در عوض، زمین های مرغوب و حاصلخیز، پر آب و دارای موقعیت جغرافیایی متناسب را حفظ کردند (Abrahamian, 1998: 346)

به دنبال اجرای اصلاحات ارضی، دوسوم روستاییان به خرده مالک تبدیل شدند و یک سوم باقی مانده چنان به فقر و فلاکت افتادند که به صورت فصلی روی زمین های دیگران کار می کردند. اکثر کشاورزان صاحب زمین شده به سبب در اختیار نداشتن سرمایه لازم مجبور بودند از نزول خواران پول دریافت کنند تا زمین های خود را به زیر کشت ببرند. نزول خواران در برابر قرضی که به کشاورزان می دادند، سودهای هنگفت مطالبه می کردند

و چنانچه کشاورزی نمی‌توانست اقساط بدهی خود را به‌موقع پرداخت کند، نزول خوار زمین او را تصرف می‌کرد (Lambton, 2015: 111-113).

در نتیجه، برنامه اصلاحات ارضی، شوک شدیدی به جامعه روستایی ایران وارد آورد و باعث «از جا کندگی» توده‌های روستایی در ایران شد. موجی عظیم از کشاورزان و روستاییان از روستاها جدا شدند و در حاشیه شهرها مسکن گزیدند. طبق سرشماری سال ۱۳۳۵ تا قبل از اصلاحات ارضی، جمعیت شهرنشین ایران حدود ۴/۳۱ درصد بود. سه سال بعد از انجام اصلاحات ارضی یعنی در سال ۱۳۴۵ این جمعیت به ۴۰ درصد افزایش یافت و در سال ۱۳۵۷ به ۴۸ درصد رسید (Asef, 2005: 242).

این روند جاکنی و مهاجرت روستاییان در اواخر دهه ۴۰ و نیمه اول دهه ۵۰ ش. شدت گرفت و موجبات گسترش هرچه بیشتر حاشیه‌نشینی در شهرهای بزرگ را فراهم آورد. این مهاجرت‌ها تبعات ناگوار فردی و اجتماعی به ارمغان آورد. اکثر خرده‌مالکان و روستاییان به‌عنوان کارگران غیر ماهر مثل نظافتچی و یا پیشخدمت در مراکز بزرگ صنعتی به کار گماشته شدند. همچنین بعضی از خانواده‌های ثروتمند قبلی و ملاکین سابق که در بخش شمالی شهر تهران زندگی می‌کردند، این اقشار روستایی را به‌عنوان باغبان و یا خدمتکار به کار می‌گرفتند. هیچ‌کدام از این اقشار از بدیهی‌ترین حقوق یک شهروند عادی برخوردار نبودند، مضافاً اینکه هیچ‌گونه سیستم تأمین اجتماعی از این افراد حمایتی نمی‌کرد (Amirarjomand, 2007: 391).

بر اساس اسناد و مدارک موجود، حدود ۶۲ درصد از کارگران مهاجر در تهران در سال ۱۳۴۴ کارگران ساده، ۱۲ درصد کارگران نیمه ماهر و ۱۴ درصد کارگران ماهر به شمار می‌رفتند. طبق گزارش مستند مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی به سال ۱۳۵۱ ش. ۹۱ درصد از نگهبانان شهر تهران که در اماکن عمومی، خانه‌های اعیان و اداره‌های دولتی کار می‌کردند، از مهاجرین روستایی بودند. ۹ درصد بقیه نگهبانان از شهرهای کوچک به تهران مهاجرت کرده بودند. به‌طور کلی ۷۲ درصد این گروه آماری، پیش‌تر کشاورز و خرده‌مالک بوده‌اند (Fouladzadeh, 1990: 46).

از نظر اجتماعی، گروه‌های مهاجر نمی‌توانستند تعلق خاصی به یک طبقه معین داشته باشند و بخش اعظم آن‌ها از نظر اقتصادی درآمدی مشخص نداشتند و نمی‌توانستند خود را با موازین زندگی شهرنشینی و الگوهای آن وفق دهند. از سوی دیگر، نمی‌توانستند با الگوهای جدید زندگی اجتماعی روستایی به موجودیت خود ادامه دهند. آن‌ها از یک طرف از حمایت قانونی در نظام اداری پیچیده آن روز ایران رنج می‌بردند و در عین حال، حمایت‌های سنتی خانوادگی و یا قبیله‌ای را هم از دست داده بودند. همه این عوامل باعث می‌شد تا اقشار حاشیه‌ای جامعه از رفتارهای فرهنگی یک اجتماع مدرن فاصله گیرند و به خارج جامعه پرتاب شوند. این پدیده نه تنها فاصله عمیق و عظیم طبقاتی را شدت می‌بخشید، بلکه باعث می‌شد تا اقشار حاشیه‌ای اجتماع بیش از پیش در برابر جنایت، فساد اخلاقی و ناهنجاری‌های اجتماعی آسیب‌پذیر شوند. اهمیت موضوع در این بود که احساس ترس از تهایی، گوشه‌گیری و فقدان امنیت اجتماعی بعضی از این اقشار حاشیه‌ای را به سوی افزایش جنایت سوق می‌داد (Sheykhavandi, 2000: 298).

بر اساس یک پژوهش میدانی در سال‌های ۵۶-۱۳۵۳ در مناطق حاشیه‌ای تهران، از جمعیت آماری ۲۰۰۰ نفری (۱۴۰۰ مرد و ۶۰۰ زن روستایی مهاجر) بیش از ۸۰ درصد مردان و ۹۵ درصد زنان از وضعیت زندگی و کار خود احساس شرمندگی و نارضایتی کرده بودند. ۳۳/۵ درصد زنان شاغل در کارهای خدماتی مثل نظافتچی (در مراکز خصوصی) با درخواست‌های نامتعارف و غیراخلاقی مکرر کارفرمایان خود مواجه شده و ۲۱ درصد از ترس از دست دادن شغل خود به آن، تن داده بودند. آن‌ها از این بابت به شدت شرمنده بوده و خود را سرزنش می‌کردند. بیشترین واژه‌های تکرار شده در مصاحبه‌ها «زندگی سخت اما عزتمندانه روستا» (۲۱۲ مورد)، «زندگی سگی» در شهرها! (۳۱۰ مورد)، «ثروتمندان دزد» (۲۳۷ مورد)، «شرمساری» (۴۸۹ مورد) و «فرار از شهر» (۶۴۳ مورد) بوده است. در پایان این پژوهش نتیجه‌گیری شده بود که تقریباً ۹۹ درصد جمعیت آماری پژوهش دچار نوعی «بیماری گریز از خود» بوده‌اند (شیخاوندی، ۱۳۷۹: ۱۳۸). این مفهوم می‌تواند برگردان مفهوم «از خود بیگانگی» ای باشد که به عنوان پیامد فردی و اجتماعی پربیندالیسم نقطه تمرکز این بخش از مقاله بوده است.

توسعه، نوسازی و صنعتی شدن: از خودبیگانگی انسان شهری و تضعیف طبقات سنتی برنامه‌های توسعه اقتصادی در دو دهه ۱۳۴۰ش و ۱۳۵۰ش به رشد سریع کارخانه‌های بزرگ دولتی و خصوصی انجامید، چنان‌که شمار کارخانه‌های با بیش از ۱۰۰ کارگر از حدود ۲۰۰ واحد به حدود ۷۷۰ واحد رسید. این شرایط موجب پدید آمدن گروه کوچکی از کارخانه‌دارها و بازرگانان بین‌المللی شد و بخش‌های اقتصادی کوچکی در کشور به فعالیت پرداختند. همچنین طبقه جدیدی به‌عنوان سرمایه‌داری صنعتی مدرن در ایران شکل گرفت که متشکل بودند از بانکداران، فن‌سالارها، مهندسين مشاور، صاحبان صنعت، بخشی از خاندان پهلوی و خویشاوندان آنان و دیوان‌سالارها که هسته اصلی آن را در مجموع حدود ۳۰۰ خانواده تشکیل می‌دادند که ۱۵۰ خانواده، بیش از ۶۷ درصد اقتصاد کشور را در اختیار داشتند (Sae, 1998: 76)

به این ترتیب، هم‌زمان با اصلاحات ارضی، فرایند صنعتی شدن، شهری شدن و مدرنیزاسیون نیز در کشور آغاز و باعث شد شهرها از جمله تهران به عرصه‌ای برای نمایش شکاف عظیم طبقاتی تبدیل شود. با گسترش و فربه شدن تدریجی طبقه بورژوازی و به عبارتی طبقه متوسط جدید شهری در ایران که شامل کارمندان دولت، صاحبان حرفه‌ها، کارکنان اداری، دانشجویان، هنرمندان، نویسندگان و روشنفکران طبقه متوسط می‌شدند، روحانیون، کسبه بازار، مغازه‌دارها، صاحبان کارگاه‌های کوچک فنی و خدماتی و کارخانه‌های کوچک که جزء طبقه متوسط سنتی به حساب می‌آمدند، تحت فشار قرار گرفتند. این طبقه سنتی از گذشته‌های دور، قشر عظیمی از ساختار طبقاتی ایران را شامل می‌شدند و در تحولات سیاسی، اجتماعی نقش اصلی را به عهده داشتند. سیاست‌های صنعتی‌سازی، شهری شدن و نوسازی پهلوی دوم، طبقه متوسط سنتی ایران را از بافت همگون و منسجم خود خارج و با تلفیق آن با طبقه سوم جدید به طبقه‌ای ناهماهنگ و نامنجم تبدیل کرد. این طبقه، دیگر از ایدئولوژی واحد و مستقل و منافع طبقاتی یکسان برخوردار نبود و شامل دو طبقه متوسط سنتی و جدید می‌شد. طبقه جدید خود دو بخش با گرایش‌های مختلف سیاسی و اجتماعی و با دو ماهیت متفاوت را شامل می‌شد. بخش عمده طبقه متوسط جدید

را کارکنان دولتی و بخش دیگر را کارکنان بخش خصوصی تشکیل می‌دادند. عمدتاً این طبقه بودند که همواره مطالبات آن‌ها حول محور دگرگونی‌های ریشه‌ای سیاسی و اجتماعی دور می‌زد. کارکنان بخش خصوصی اقلیتی بودند که از منابع مختلف کسب درآمد می‌کردند و در دستگاه‌های حکومتی و ارگان‌ها موقعیت‌های مهمی داشتند و در برابر هر نوع تغییری در ساختار اقتصادی و اجتماعی مقاومت می‌کردند. این‌ها عموماً با نخبگان سیاسی وابسته به رژیم شاه روابط چندجانبه و نزدیکی داشتند و به‌صورت ابزار زور سلطنت عمل می‌کردند (Ashraf and Banooazizi, 1998, 48).

نگاه کلی به دو سیاست اجراشده دیوان‌سالاران دوره پهلوی دوم نشان می‌دهد که این دو سیاست، احوال و رفتار اجتماعی ایرانیان را دچار نوعی «ازخودبیگانگی» کرد. در واقع پربیندال‌ها و دیوان‌سالاران باهدف اجرای دو سیاست اصلاحات ارضی و نوسازی صنعتی، ساختارها و نهادهایی را به وجود آوردند که خود به "هدف" تبدیل شدند و نوعی "بت وارگی" و "شیء وارگی" اداری و دیوانی را بر روح مردم ایران مسلط کردند. شبه مدرنیسم پهلوی و پول نفت، جماعتی شبه بوروکرات‌ها به وجود آورد که کار تولید نمی‌کند، اما تا بخواهد هزینه ایجاد می‌کند و قدرت هضمی دارد که همه را مسحور خود می‌کند. نظم جدید دیوانی که میل به تمرکز دارد و حیات او در مکیدن منابع زیرزمینی و روزمینی است. رقیب توده مردم است، همه‌چیز را برای خود می‌خواهد. به اسم «توسعه»، شرکت‌های هزارستان و هزارفامیل ایجاد می‌کند. در جهت منافع خود، به نام نفت و گاز و مس و طلا و زغال‌سنگ و چوب و خاویار اقصی نقاط ایران، در پایتخت امکانات لوکس و ویلاهای مجلل دست‌وپا می‌کنند (Kazemi, 1997: 109).

در توصیف وضعیت مردم حاشیه‌نشین و ازخودبیگانگی آن‌ها می‌توان چنین گفت که «حاشیه‌نشینان در زندگی روزمره خود الگوهای زندگی شهری و روستایی را درهم آمیخته و الگوی رفتاری ترکیبی خاصی را آفریده بودند. الگوی رفتاری که در زندگی روزمره آنان به‌خوبی قابل مشاهده بود. آن‌ها از یک طرف، لباس‌های مدرن شهری می‌پوشیدند، به سینما می‌رفتند و تلویزیون تماشا می‌کردند و از طرف دیگر، عادت‌های رفتاری و اعتقادی روستایی خود از قبیل فعالیت‌های مذهبی، شیوه تربیت فرزندان و سایر فعالیت‌های اجتماعی-اقتصادی

را حفظ کرده بودند. حاشیه‌نشینان به علت نداشتن جایگاهی در محدوده شهری و فقدان کانال‌های ارتباطی با حوزه‌های اجتماعی-اقتصادی سنتی و مدرن، به «توده‌ای بی‌شکل» تبدیل شده و زندگی آن‌ها در جهنمی بدون چشم‌اندازی به آینده به نبردی نابرابر برای تنازع بقا بدل گشته بود» (Kazerouni and Golabi, 1973: 60-61).

در پایان این قسمت و در بحث از خودبیگانگی به عنوان پیامد فردی پربیندالیسم باید اشاره داشت که زمانی که پربیندالیسم در سطح گسترده‌ای اشاعه پیدا می‌کند، فرد به لحاظ روان‌شناختی و هویتی، احساس می‌کند که دچار نوعی عدم تعلق نسبت به سیستم سیاسی و جامعه شده و از منابع اقتصادی و اجتماعی در جامعه برخوردار نخواهد بود. چنان‌که در دوره پهلوی دوم، پربیندالیسم به عنوان بخشی از عملکرد سیستم سیاسی موجب گردید تا سطوح پایین جامعه از خودبیگانه شده و نتیجه آن را در فرایند انقلاب اسلامی و تلاش برای رهایی از نظام پهلوی می‌توان ملاحظه کرد (Sattari, 1390: 52).

پیامدهای دولت پربیندال در سطح سیستمی

علاوه بر سطوح فردی و اجتماعی، پیدایش و استقرار دولت پربیندال در ایران عصر پهلوی دوم، پیامدهایی مهم در سطح سیستمی به همراه داشت. مهم‌ترین این پیامدها را می‌توان در بحران انباشت، بحران مشروعیت، بحران هویت، بحران هژمونی و بحران کارآمدی خلاصه کرد (Sattari, 1390: 45-73).

بحران انباشت^۱

مراد از بحران انباشت در این نوشتار آن است که دولت پربیندال حاکم بر دوره پهلوی دوم، در قامت گروه خاص برخوردار از انحصارات و ویژه خواری، بخش اعظم جریان انباشت ثروت، سرمایه‌گذاری و حتی مناصب کلیدی را در کشور در دست داشت و از به کارگیری و توزیع آن در مسیر تولید ثروت و ارتقاء سطح کمی و کیفی زندگی اجتماعی جلوگیری می‌کرد.

1. Accumulation Crisis

نگاه کلی به میزان درآمدهای نفتی دولت در دوره ۱۳۵۷-۱۳۳۲ش نشان می‌دهد که تقریباً از سال ۱۳۳۲ش، این درآمد بیش از ۴۰ درصد منابع درآمدی دولت را تأمین کرده است. در واقع، دولت پهلوی دوم از اواخر دهه ۱۳۳۰ش، در نتیجه افزایش درآمدهای نفتی به یک دولت «رانتیر»^۱ تبدیل شد. رانتیر شدن این دولت به‌طور کلی تأثیراتی بر عرصه‌های اقتصاد، سیاست و جامعه ایران برجای گذاشت که نمی‌توانست به نفع ثبات رژیم باشد. از جمله مهم‌ترین این تأثیرات را می‌توان به تسلط هرچه بیشتر دولت بر اقتصاد، افزایش سهم نفت در نظام بودجه و برنامه‌های توسعه، افزایش خودکامگی شاه، گسترش دستگاه‌های امنیتی و سرکوب سیاسی، تسلط دستگاه دیوانسالاری بر جامعه، گسترش فساد مالی و ترویج روحیه پربندالیستی اشاره کرد. وضعیتی که در مجموع موجب ایجاد شکاف بیشتر میان حکومت و مردم و بی‌اعتمادی آن‌ها نسبت به رژیم شد (Milani, 2006: 189).

شاه، خاندان سلطنت و دربار جزو نخستین کسانی بودند که از درآمد سرشار نفت بهره‌مند شدند. شرکت ملی نفت ایران محرمانه و به‌طور منظم بخشی از درآمد نفت را به حساب شاه واریز می‌کرد. در رأس این سلسله‌مراتب، بعد از شاه، خواهرش اشرف و وزیر دربارش امیر اسدالله علم بودند. بعد نوبت به امیران ارتش و نخبگان می‌رسید که هر یک برای خود نیمچه درباری داشتند و اعوان و انصار را دور خود جمع می‌کردند و بخشی از همه مقاطعه کاری‌های پرسود را به خود اختصاص می‌دادند. این توزیع مازاد اقتصادی و تخصیص آن به بلندپایگان جامعه ایرانی بخشی از شالوده مادی قدرت شاه را تشکیل می‌داد و وفاداری این افراد و وابستگانشان به دولت و شخص شاه را تقویت می‌نمود (Foran, 2009: 464). استفاده‌های انحصاری درباریان و نخبگان وابسته به دربار از امکانات، معاملات، صنایع و وام‌ها به خاطر موقعیت آنان یا رشوه‌خواری از صاحبان سرمایه به خاطر وساطت و سفارش‌ها، یکی از راه‌های سوءاستفاده درباریان در کسب ثروت بود. نزدیکان دربار تحت پوشش‌های مختلف به ثروت‌اندوزی انحصاری می‌پرداختند که یکی از این پوشش‌ها، نمایندگی بود؛ «دوستان نزدیک شاه خود را نماینده شرکت‌های مختلف خارجی کرده و اصرار داشتند که

بدون دخالت آنان هیچ کاری انجام نمی‌گیرد و هیچ قراردادی امضاء نمی‌شود. در واقع در حدود پنج، شش نماینده عالی با کمک بیست و پنج تا سی نماینده جزء، عملاً مسیر اقتصادی کشور را تعیین می‌کردند» (Shookras, 1991: 243).

کارگزاران دولتی به شدت به انباشت ثروت و مالکیت روی آورده و ولع سیری‌ناپذیری برای انباشت ثروت داشتند. شاه و اطرافیان وی با به انحصار خود درآوردن منابع نفتی، سرمایه‌های عمومی را به یغما برده، به ثروت‌های کلان دست یازیدند. این سیاست‌ها بر بخش خصوصی نیز تأثیر گذاشت و به ورشکستگی تعدادی از شرکت‌ها و بانک‌ها در این بخش انجامید. همچنین، ناامنی سیاسی، کنترل شدید پولی و چشم‌انداز وخیم اقتصادی پس‌انداز و سرمایه‌گذاری داخلی را کاهش داد. این وضعیت، اقتصاد کشور را فلج کرد. با توجه به این که قشر عظیمی از جامعه به شدت از فقر، تبعیض و شکاف طبقاتی رنج می‌برد، بحران‌های اقتصادی روز به روز بر وخامت اوضاع می‌افزود (Foran, 2009: 512).

همان‌گونه که اشاره گردید در بحث از بحران انباشت و نقش آن در گسترش پربیندالیسم در این دوره، عواملی چون درآمدهای نفتی از نقش برجسته‌ای برخوردار بوده‌اند. درآمدهای نفتی به عنوان منبع مستقیم و قابل دسترسی کارگزاران حکومتی در عصر پهلوی دوم زمینه حضور گسترده نخبگان قدرت را برای دست‌اندازی به سطوح مختلف اقتصادی، سیاسی و اجتماعی کشور را فراهم آوردند و به بحران انباشت بیشتر دامن زده‌اند. انباشت ثروت که خود به صورت بحران و پیامد دولت پربیندالیسم پهلوی در این دوره موجبات دوقطبی شدن جامعه ایران را فراهم آورده و زمینه‌ساز شکاف‌های گسترده‌تر اقتصادی و سیاسی گردید.

بحران مشروعیت^۱

بررسی چگونگی رابطه میان ساختار پربیندالیستی حکومت در عصر پهلوی دوم و بروز بحران مشروعیت نقطه تمرکز این مبحث است و اینکه چگونه تمرکز منابع قدرت و ثروت در حکومت محمدرضاشاه و نخبگان وابسته به آن به بحران مشروعیت آن رژیم منتهی شد.

به‌طور کلی هر نظام سیاسی آنگاه از مشروعیت برخوردار خواهد بود که بتواند از میزان کنترل و تمرکز بر منابع قدرت و ثروت کاسته و به خواسته‌های مشروع جامعه از جمله تقاضای مشارکت سیاسی و اقتصادی توجه کند. در مقابل، در صورتی که حکومت کنترل ابزارهای قدرت و ثروت را به‌طور انحصاری در اختیار بگیرد و نسبت به پاسخگویی به خواسته‌های جامعه بی‌توجه باشد، مشروعیتش را از دست خواهد داد. وضعیت اخیر به‌طور کلی از جمله خصیصه‌های اکثر نظام‌های اقتدارگرای شخص محور شمرده می‌شود. از این رو، حکومت محمدرضا شاه را می‌توان در این طیف از نظام‌های سیاسی قرار داد.

فضای بسته سیاسی و نبود مطبوعات و احزاب مستقل و منتقد سبب شد تا روابط غیررسمی در سیاست و فقدان شایسته‌سالاری پایدار بماند. شاه فارغ از چارچوب قانون و نهادمندی سیاسی، هر فردی را که بنا بر سلیقه شخصی خود مطلوب می‌دانست به پست و مقام مورد نظر منصوب می‌کرد و فرد منصوب هم تنها تا زمانی که ابراز ارادت به شاه داشت در آن مقام باقی می‌ماند. همچنین، دربار پهلوی به‌عنوان مهم‌ترین مرکز اعمال قدرت، محل تجمع نهادها و گروه‌های غیررسمی سیاست بود که به علت پیوند اقتصادی و ارادت شخصی با دربار و به شخص شاه، مهم‌ترین حامیان سلطنت محسوب می‌شدند. این مسئله بدان جهت بود که نهادها و مراکزی که نخبگان سیاسی رژیم پهلوی از آن برمی‌خاستند، هم نهادی غیر مدنی و هم فرآیندی غیر دموکراتیک بود. حامی پروری و اولویت داشتن روابط شخصی، مشخصه بارز این نهادها بود که هر فردی با برخورداری از آنها می‌توانست به مراکز قدرت راه یابد (Rahmanian, 2003 : 198).

در یک نگاه کلی، در نظام پهلوی دوم، شاه و گروه نخبگان پربیندال برای اجرای برنامه‌ها و سیاست‌های خود بخش اعظم ابزارها و منابع قدرت و ثروت را نزد خود متمرکز کرده بودند. نکته اساسی این است که این تمرکز قدرت و ثروت به‌جای آنکه به ثبات و دوام رژیم کمک نماید، موجبات فروپاشی آن را فراهم کرد. انحصار قدرت و ثروت در مجموع از توزیع منطقی منابع قدرت و ثروت در بین گروه‌ها و طبقات اجتماعی و همچنین بین حکومت و جامعه جلوگیری کرد و فضای سیاسی و اقتصادی حاکم بر کشور را به انسداد کشانید. بر این اساس، نادیده‌گیری خواسته‌های مدنی جامعه از سوی رژیم باعث به وجود

آمدن شکافی عمیق میان حکومت و جامعه و درنهایت بحران مشروعیت رژیم و شخص شاه شد و درنهایت نظام سلطنتی و ساختار پربیندالیستی حاکم بر آن را به نابودی کشانید. رژیم در دهه ۱۳۵۰ش با بحران مشروعیت ناشی از افزایش توقعات فزاینده مردمی بعد از دوره روتق نسبی و اوج گیری نارضایتی‌ها از بی‌عدالتی، نابرابری و شکاف عمیق اقتصادی و طبقاتی مواجه شد. شاه برای غلبه بر مشکلات ناشی از بحران مشروعیت، به برنامه‌های اقتصادی، تبلیغاتی و سیاسی روی آورد که به دلیل نبود انطباق با نوع مشکلات داخلی جامعه ایران، با شکست مواجه شدند.

بحران هویت^۱

در یک سیستم پربیندال، کسب مزایای پربیندالیستی منجر به مرزبندی‌های خودی و غیرخودی می‌شود. نخبگان می‌گویند امتیازات اقتصادی برای ماست و با غیریت سازی و دشمن تراشی در میان اهداف و عملکردهای سیستم سیاسی موجب می‌شوند تا دیگری‌ها و یا غیرها نتوانند از این مزایا بهره‌مند شوند. بسیاری از اقداماتی که توسط سیستم سیاسی و نخبگان آن با اهداف مختلف انجام می‌شود موجب این غیریت‌سازی‌ها شده و به تقویت پربیندالیسم یاری می‌رساند. از دیدگاه نخبگان پربیندال هرکسی با سیاست‌های موردنظر ما همسو نباشد غیر، دشمن و دیگری، قلمداد شده و از مزایای دولت پربیندال نیز بهره‌ای نخواهد برد. با شکل‌گیری این غیریت‌ها و دیگری‌ها، بحران هویت در سیستم و به طبع آن در جامعه به‌عنوان یکی از پیامدهای مهم پربیندالیسم بروز می‌کند (Sattari, 1390: 52). موضوعی که در دوره پهلوی دوم نیز با برخی از اقدامات شاه و نخبگان اطراف او به‌وضوح قابل مشاهده است.

خاصیت پیدایش دولت پربیندال در رژیم پهلوی دوم (باهداف کسب امتیازات اقتصادی توسط نخبگان) به‌واسطه ایجاد شکاف دولت-ملت و نیز وابسته کردن نخبگان و کارگزاران حکومت به شخص شاه و امیال او و پیگیری و ترویج ایدئولوژی‌هایی رسمی از بالا به پایین که بعضاً در تضاد آشکار با خواست و باورهای عمومی بودند، دوگانه‌ای به‌صورت «ما» و

1. Identity crisis

«دیگری»- خودی و غیرخودی- ایجاد کرد که در نتیجه آن، ضمن بروز «بحران هویت»، تضادی عمیق بین حامیان و نافعان ایدئولوژی رسمی حکومتی و ناقدان آن و مردم به وجود آمد.

در ادامه به دو نمونه از اقدامات رژیم پهلوی دوم در راستای غیریت سازی و ایجاد بحران هویت اشاره می شود:

حزب رستاخیز

یکی از اقدامات دولت پربیندال پهلوی دوم، تلاش برای تأسیس نهادی فراگیر بود تا مرز میان خودی و دیگری را برجسته سازی کند. تأسیس حزب رستاخیز مهم ترین اقدام برای این هدف بود که برخلاف انتظار سبب بروز بحران هویت در کشور شد. محمدرضا پهلوی در اسفند ۱۳۵۳ش در تأسیس حزب رستاخیز، طی سخنانی گفت: «فکر من این است که هر ایرانی که صف خودش را مشخص کرده و به این دسته اول و گروه اول تعلق دارد، یعنی به قانون اساسی، نظام شاهنشاهی و انقلاب ششم بهمن حتماً وارد این تشکیلات سیاسی بشود... کسی که وارد این تشکیلات سیاسی نشود و معتقد و مؤمن به این ۳ اصل کلی که من گفتم نباشد دو راه برایش وجود دارد: یا یک فردی است متعلق به یک تشکیلات غیرقانونی یعنی به اصطلاح خودمان توده ای. یعنی باز به اصطلاح خودمان و با قدرت اثبات، بی وطن. او جایش یا در زندان ایران است یا اگر بخواهد فردا با کمال میل بدون اخذ حق عوارض، گذرنامه را دستش می گذاریم و به هر جایی که دلش می خواهد برود، چون ایرانی که نیست، وطن که ندارد و عملیاتش هم که قانونی نیست، غیرقانونی است و قانون هم مجازاتش را معین کرده است... هر کسی مردانه باید تکلیف خودش را در این مملکت روشن بکند، یا موافق این جریان هست یا نیست» (Pahlavi, 1976 : 92).

ارتجاع سیاه و سرخ

اقدام هویتی دیگر دولت پربیندال پهلوی دوم به تمایز گذاری و دشمن تراشی بازمی گردد که شاه در پی مخالفت با انقلاب سفید (ارتجاع سیاه و سرخ) مطرح کرد. گروه نخبگان حاکم

تمایل داشت تا روحانیان یا به بیان ایشان «ارتجاع سیاه» را به‌عنوان گروهی مخالف پیشرفت و ترقی معرفی کند. به‌عنوان مثال، شاه بر آن بود که روحانیت توان هماهنگ شدن با استراتژی فرهنگی رژیم یعنی ادغام در رویکرد غرب‌محور را ندارد. در سال ۱۳۴۱ش روحانیت در جریان اصلاحات ارضی و بحث حق انتخاب بانوان برای نمایندگی مجلس، واکنش شدیدی نشان داد. در مقابل، شاه همراه ارسنجانی به قم رفت و رهبران مذهبی را به شدت مورد حمله قرار داد و آن‌ها را ارتجاعی و مخالف پیشرفت نامید (Naraghi, 2002: 26) وی در نطق ۴ بهمن ۱۳۴۱ش در قم گفت که ارتجاع سیاه (روحانیت) و قوای مخرب سرخ (ارتجاع سرخ) با اصلاحات ما مخالفت می‌کنند. در همین راستا، محمدرضا پهلوی در نطقی در ۱۷ خرداد ۱۳۴۲ قیام ۱۵ خرداد را اقدامی وحشیانه خواند که به دست «ارتجاعیون سیاه» صورت گرفته است. شاه باهدف جداسازی هویتی بین طرفداران و مخالفان رژیم گفت: «کسانی که بساط پانزدهم خرداد را به راه انداختند در میانشان کسانی بودند که زخمی شده‌اند و یا دستگیر شده‌اند که اعتراف می‌کردند که ما چه کار کنیم. به ما بیست و پنج ریال پول داده بودند و می‌گفتند در کوچه‌ها بدوید و بگویید زنده‌باد فلانی. ما حالا می‌دانیم این وجوه از کجا رسیده است» (Rouhani, 1995: 499). شاه در کتاب انقلاب سفید نیز همان خط جداسازی را ادامه داد و نوشت: «این غائله به تحریک عوامل ارتجاع توسط شخص خاصی صورت گرفت که مدعی روحانیت بود و در عوض مسلم بود که این شخص ارتباط مرموزی با عوامل بیگانه دارد؛ به طوری که بعداً دیدیم که رادیوهای آوارگان بی‌وطن حزب توده سابق، از این شخص به کرات با عنوان آیت‌الله تجلیل کردند... بلوای پانزدهم خرداد ۱۳۴۲ بهترین نمونه اتحاد نامقدس دو جناح ارتجاع سیاه و سرخ بود که با پول دسته‌ای از ملاکین که مشمول قانون اصلاحات ارضی شده بودند انجام گرفت (Pahlavi, 1976: 45-46). به این ترتیب، شاه از دید هویتی سه گروه را در صف «دیگری» خود قرار داد که عبارت‌اند بودند از: ۱. ارتجاع سیاه (روحانیت)؛ ۲. ارتجاع سرخ (حزب توده و کمونیست‌ها)؛ ۳. ملاکین مشمول قانون اصلاحات ارضی. در واقع شاه و نخبگان وابسته، چندی پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، به منظور بازسازی مشروعیت رژیم به اقدامات گوناگونی متوسل شدند که مهم‌ترین آن تمایز گذاری هویتی خودی و دیگری بود. اقدامی که می‌توان آن را نوعی

استراتژی محرومیت هویتی تعبیر کرد و می‌توانست سیاست‌های سرکوب «دیگران» - سه گروه نام‌برده بالا- را مشروعیت بخشیده و موجه سازد. در نگاهی کلی و نهایی، نگرش شاه در مرزبندی‌های هویتی موجب گردید تا جریان‌هایی که در اطراف این مرزبندی‌ها قرار گرفته‌اند به‌عنوان دیگری و غیرخودی تلقی شده و از لحاظ هویتی در گستره سیاسی حکومت پهلوی دوم، غیر و دشمن قلمداد شوند. بدیهی است با نگرش غیر و دیگری شناختن آن‌ها، این جریان‌ها هرگز نمی‌توانستند در دولت پریندال پهلوی دوم از جایگاهی برخوردار بوده و از مزایای سیاسی-اقتصادی آن بهره‌مند گردند.

بحران کارآمدی^۱

یکی از مهم‌ترین پیامدهای گسترش دولت پریندال در ایران دوره پهلوی دوم، تشدید ناکارآمدی نظام سیاسی در ابعاد مختلف اقتصادی بود. دولت پریندال موجب شد تا شاخص‌های حوزه کارآمدی و توسعه در سرتاسر دوره پهلوی دوم به سطح نازلی سقوط کند. افزایش فقر در جامعه، حاشیه‌نشینی، تکدی‌گری به‌ویژه از سال ۱۳۵۳ش به بعد که درآمدهای نفتی رو به کاهش گذاشت و تورم و بحران اقتصادی افزایش یافت، دریافت رانت‌های نفتی و تمرکز سرمایه‌های عمومی مملکت در نزد دولت باعث شد تا دولت و نخبگان حکومتی، موجب شکل‌گیری طبقات جدیدی شوند، به این معنی که دستیابی به رانت نفتی، طبقات جدیدی را ایجاد کرد. همچنین درآمد نفت از جنبه‌های مختلف بر عملکرد نخبگان تأثیر منفی داشت. استقلال نخبگان حاکم از طبقات اجتماعی و احساس ضرورت نکردن برای توسعه کشور و بهینه‌سازی شرایط زندگی مردم، افزایش فساد مالی نخبگان، وابستگی مالی نخبگان به حکومت و در نتیجه همراهی آنان با برنامه‌های نوسازی ناموزون شاهان پهلوی و... را می‌توان برخی از تأثیرات منفی ساختار اقتصادی ایران بر روند توسعه کشور به دست نخبگان برشمرد.

به‌طور کلی در نیمه دوم دهه ۱۳۵۰ش، فقدان برنامه مشخص اقتصادی و اجرای سیاست‌های ویرانگر، ریخت‌وپاش‌ها و ولخرجی‌های شاهانه برای امور مبتدلی چون جشن‌های تاج‌گذاری و جشن‌های دو هزار و پانصدساله و تقسیم و توزیع ناعادلانه درآمدهای ملی و در یک کلام فساد، اجحاف، اسراف، ظلم اقتصادی، فقر و محرومیت اکثر مردم از جمله شاخص‌های اوضاع نابسامان اقتصادی بود که رژیم شاه را در داخل با چالش اقتصادی مواجه ساخت. از موارد دیگری که نشان از ناکارآمدی‌های اقتصادی و اجتماعی حاصل از برنامه‌های نوسازی و صنعتی شدن جامعه ایران در دوران پهلوی داشت، مسئله ایجاد فاصله عمیق طبقاتی در جامعه ایران در عهد پهلوی بود. بر اساس برخی برآوردها تا سال ۱۳۵۷ش. ۳۰ درصد جمعیت کشور را خانوارهای ثروتمند تشکیل می‌دادند که معادل ۹۰ درصد کل درآمد کشور را به خود اختصاص داده بودند و ۷۰ درصد بقیه فقط ۱۰ درصد درآمد کشور را در اختیار داشتند (Halidy, 1980: 176).

یکی دیگر از نمادهای بحران ناکارآمدی پهلوی دوم به مسئله فقر مربوط می‌شود. در سه دهه ۱۳۳۰ش، ۱۳۴۰ش و ۱۳۵۰ش سیاست‌ها و درآمدهای نفتی نه تنها به حذف فقر نینجامید؛ بلکه فقر نسبی نیز به شدت گسترش یافت. ۴۲ درصد از جمعیت ایران دچار سوءتغذیه بودند و حدود یک میلیون نفر یعنی سه درصد جمعیت دچار سوءتغذیه خطرناک بودند که اکثرشان در نواحی روستایی زندگی می‌کردند. بیشتر شهری‌ها را مهاجرین جدید از نواحی روستایی تشکیل می‌دادند که در حاشیه شهرها زندگی می‌کردند. افراد گروه اخیر حداقل نیمه بیکار بودند و از عهده تأمین کلیه نیازهای غذایی خود بر نمی‌آمدند (Katouzian, 1993: 317-319).

بدین‌سان، تمرکز منابع ثروت و قدرت در دست گروهی از نخبگان و کارگزاران حکومتی و شکل‌گیری زنجیره‌ای از اعمال پربیندالیستی و توجه به منابع و منافع شخصی موجبات آن را فراهم آورد تا این نخبگان در زمینه کارآمدی نظام سیاسی در عصر پهلوی کمتر تلاش کرده و منافع عمومی در اولویت دوم و در سطوحی پایین تراز منافع خودی قرار داده شد و به‌ویژه آنکه در سال‌های پایانی پهلوی دوم، با کاهش محسوس کارآمدی رژیم، شاخص‌های توسعه انسانی به شدت با افول مواجه گردید.

بحران هژمونی^۱

مراد از هژمونی، ابزار ایدئولوژیک و فرهنگی است که به وسیله آن گروه‌های حاکم، سلطه خود را با رضایت خودجوش گروه‌های تابع (مردم) حفظ می‌کنند. در هژمونی، طبقه حاکم تلاش می‌کند طبقات جامعه را به پذیرفتن ارزش‌های اخلاقی، سیاسی و فرهنگی خود ترغیب کند (Esterinati, 2008: 222).

ابزارهایی چون کلیساها، مدارس، آموزش و پرورش، خانواده و رسانه‌های همگانی که در جامعه‌ی مدنی حضور دارند، «سلطه» طبقه حاکم را به شکل نامرئی و غیرمستقیم در بین افراد منتشر و در درون این افراد نهادینه می‌کنند؛ به طوری که افراد تحت سلطه، ارزش‌های طبقه حاکم را به عنوان ارزش‌های خود بشناسند و سبک زندگی را که طبقه حاکم گسترش می‌دهد به عنوان سبک زندگی خود برگزینند. به این ترتیب، افراد جامعه بدون آن که آگاهی داشته باشند در ساختار نظام حاکم هضم می‌شوند و با تمایل باطنی، هژمونی طبقه حاکم را می‌پذیرند (Gramsci, 1979: 97).

نخبگان پریندال عصر پهلوی دوم برای بسط هژمونی نظام، از نهادهای آموزشی و مدنی، مطبوعات و رسانه‌ها استفاده کردند که تا به بهره‌مندی از امتیازات سیستم پریندالیسم دست یابند. تلاش‌هایی که نتیجه معکوس داشت، به طوری که روزه‌روز از رضایت مردم کاسته شد. هژمونی جریان حاکم با روندی افزایشی مورد سؤال قرار گرفت و بخش‌های مختلف جامعه به صور گوناگون از جمله اعتصابات و تظاهرات با هژمونی طبقه حاکم به مخالفت برخاستند. با شکست استقرار مسالمت‌آمیز هژمونی، رژیم دوباره به مشی سرکوبگر و مستبدانه و استفاده از زور و اجبار آشکار و قوای قهریه متوسل شد.

در دوره پهلوی دوم، کارگزاران حکومتی و نخبگان وابسته به حکومت به اهمیت مطبوعات در تثبیت و تحکیم موقعیت خود و بسط هژمونی شاه پی برده و سعی داشتند تا آن‌ها را تحت کنترل خود درآورند. به عنوان نمونه امیرعباس هویدا در آغاز صدارتش به جد می‌کوشید که روزنامه‌نگاران و سردبیران و ارباب مطبوعات را به سلک دوستان خود

درآورد. اما در دوره دوم، سیاستی نو پیشه کرد و تلاش نمود تا سردبیران مطلوب و مدافع دولت را همه‌جا مصدر کار کند (Milani, 2003: 295). بارزترین نمونه اقدام هویدا در این زمینه، انتصاب امیر طاهری از عوامل خود به سردبیری کیهان است. هویدا از طریق مطبوعات هر که را می‌خواست لجن‌مال می‌کرد و هر کسی را هم می‌خواست بالا می‌کشید. مقاله اهانت‌آمیز احمد رشیدی مطلق نسبت به امام خمینی (ره) نیز با نظارت و هماهنگی هویدا در زمان وزارت وی در دربار تهیه شد (Milani, 2003: 381).

فعالیت‌های تبلیغاتی اسدالله علم نیز در بحث هژمونی قابل توجه است. تلاش‌های تبلیغی اسدالله علم به نفع خاندان پهلوی و شخص شاه در دوره انتصابش به وزارت دربار اهمیت بیشتر یافت. وی با تماس و ارتباط دائم با بنگاه‌های خبری و اطلاع‌رسانی جهانی که عمدتاً به آمریکا و انگلستان وابستگی داشتند، تلاش می‌کرد تا چهره مثبتی از شاه ارائه دهد. علم در این راستا هزینه‌های هنگفتی را از وزارت دربار می‌گرفت و خرج می‌کرد. از جمله برنامه‌های تبلیغی او تماس با تهیه‌کنندگان فیلم در آمریکا و اروپا بود تا از طریق برنامه‌های تصویری آن‌ها بتوانند سیمایی مطلوب از شاه ارائه دهد (Raji, 1991: 85).

در نهایت باید خاطر نشان کرد که وجود فساد و پربیندالیسم آشکار در میان نخبگان و روشنفکران حکومت پهلوی دوم باعث شد تا تلاش‌ها برای بسط هژمونی دولت از طریق ترویج ایدئولوژی‌های باستان‌گرایانه افراطی، نهادهای آموزشی و مدنی، مطبوعات و رسانه‌ها نتیجه معکوس داشته باشد. به طوری که روزبه‌روز از رضایت مردم کاسته شد و مشروعیت جریان حاکم با روندی افزایشی مورد سؤال قرار گرفت و بخش‌های مختلف جامعه به صورت گوناگون از جمله اعتصابات و تظاهرات عدم پذیرش هژمونی طبقه حاکم را به نمایش گذاشتند. با شکست رژیم در استقرار مسالمت‌آمیز هژمونی خود، نظام سلطنتی ناگزیر به مشی سرکوبگر و مستبدانه و استفاده از زور و اجبار آشکار و قوای قهریه متوسل شد.

نتیجه

این مقاله تلاشی تحلیلی برای شناخت پیامدهای دولت پربیندال در ایران در دوره پهلوی دوم است. این پیامدها در دو سطح فردی و سیستمی متبلور شد. نشان داده شد که چگونه

سیاست‌های پربیندالیستی اصلاحات ارضی و نوسازی شهری و صنعتی نظام پهلوی در سطح فردی- اجتماعی به از خودبیگانگی، فاصله‌گیری و بروز شکاف عمیق بین مردم و نخبگان کشور و در نهایت جدایی مردم از نظام پهلوی منجر شد. همچنین به استناد اسناد و منابع تشریح شد که انقلاب سفید و اصلاحات ارضی در سطح روستاها و صنعتی کردن، شهری سازی و نوسازی در شهرها همراه با تضعیف طبقه متوسط سنتی، گسستی عمیق بین اقشار روستایی و شهری با نظام پهلوی دوم و نخبگان پربیندال حاکم بر آن به وجود آورد که سرانجام به قیام حاشیه‌نشینان روستایی به همراه شهرنشینان علیه نظام و حاکمان عصر پهلوی دوم منتهی شد. در سطح سیستم و نظام سیاسی نیز قدرت‌یابی و گسترش دولت پربیندال در کشور و رخنه در همه ارکان قدرت و دسترسی بی‌حساب و کتاب به منابع عظیم نفتی و جلوگیری از هدایت آن به سوی سرمایه‌گذاری توسعه محور و تولید، زمینه بروز انواع بحران‌ها را در کشور فراهم آورد. از جمله، بحران مشروعیت، بحران هویت، بحران هژمونی، بحران انباشت و بحران کارآمدی که در این دوران تشدید شد و سرانجام سقوط نظام پهلوی و انهدام پربیندالیسم در ایران در این دوره را در پی داشت.

References

- Gramsci, Antonio (1978). "Emergence of intellectuals", contained in: In the service and betrayal of intellectuals, written by Jalal Al Ahmad, Tehran: Kharazmi Publications. [In Persian]
- Shikhavandi. davar (2000). Sociology of deviations, Tehran, Ghatre publication. [In Persian]
- Abrahamian, Yervand (1998). Iran between two revolutions, translated by Ahmad Golmohammadi and Mohammad Ebrahim Fatahi, Tehran: Ney. [In Persian]
- Amirarjamand, Lily (2007). Women of the court according to the documents of Savak, Tehran, Publications of the Center for the Study of Historical Documents. [In Persian]
- Ansari, Ahmad Ali Massoud (1992). Me and Khanad Pahlavi, publishing and edition 2, Tehran: Fakhte Publishing House. [In Persian]
- Asef, Mohammad Hassan (2005). Ideological foundations of government in the Pahlavi era, Tehran: Center for Islamic Revolution Documents. [In Persian]

- Ashraf, Ahmed and Banouzazizi, Ali (1993). "Social Classes in the Pahlavi Period", translated by Emad Afrogh, Strategy Quarterly, No. 2. [In Persain]
- Fardoost, Hossein, (1990). The rise and fall of Pahlavi, Tehran: Information. [In Persain]
- Foran, John (2008). Fragile Resistance: The History of Iran's Social Developments, translated by Ahmad Tadayyon, Tehran: Rasa Cultural Services Institute. [In Persain]
- Fouladzadeh, Abdul Amir (1990). Pahlavi Empire in Iran, Qom: Islamic Thoughts Publishing Center. [In Persain]
- Hallidey, Fred, (1979). Dictatorship and Development of Capitalism in Iran, translated by Fazullah Nik Ayin, Tehran: Amir Kabir. [In Persain]
- Historical Document Review Center of the Ministry of Information (1999). Men of Pahlavi era (Ardeshir Zahedi according to Savak documents), Tehran: Ministry of Information, Center for the Study of Historical Documents. [In Persain]
- Hosseini Kazroni, Mohammad Reza; Ghale golabi, Hoshang (1999). Statistical statement of the situation of marginalized people, Friday book, first year, number 12. [In Persain]
- Joseph, A. R. (1987), *Democracy and Prebendal Politics in Nigeria: The Rise and Fall of The Second Republic*, New York, Cambridge University Press.
- Katoozian, Hodayun (1993). Iran's political economy from constitutionalism to the end of the Pahlavi dynasty, Tehran: Kmarkaz Publishing. [In Persain]
- Kazemi, Ali Asghar (1997). The crisis of modernism and political culture in contemporary Iran. Tehran: Qomes Publishing. [In Persain]
- Milani, Abbas (2003). Hoyda's puzzle, Tehran: Akhtaran. [In Persain]
- Milani, Mohsen (2006). Formation of the Islamic Revolution, translated by Mojtaba Attarzadeh, Tehran: Game no. [In Persain]
- Naraghi, Ehsan (2002). those stories; Hormozki's discussion and criticisms with Ehsan Naraghi, Tehran: Iranian Society Publications. [In Persain]
- Nejati, Gholamreza (1998). Iran's twenty-five-year political history, Tehran: Rasa Cultural Services Institute. [In Persain]
- Pahlavi, Mohammad Reza (1976). A collection of writings, speeches, messages, interviews and... statements of His Highness Hodayun Mohammadreza Shah Pahlavi Aryamhar Shahneshah of Iran, vol. 9, Tehran: Bija. [In Persain]
- Rahmanian, Dariush (2003). The history of decline and backwardness of Iranians and Muslims (from the beginning in the Qajar period to the end of the Pahlavi period), Tabriz: Research Institute of Islamic and Human Sciences. [In Persain]

- Raji, Parvez(1991). *Servant of the Peacock*, translated by H.A. Mehran, Tehran: Information. [In Persain]
- Rostami, Farhad (2005). *Pahlavis; The Pahlavi family according to the documents*, Vol. 3: Mohammad Reza Pahlavi, Tehran: Institute of Contemporary History Studies. [In Persain]
- Rouhani, Seyed Hamid (1995). *A review and analysis of Imam Khomeini's movement*, Tehran: Islamic Revolution Records Center. [In Persain]
- Sai, Ahmed (1998). *Iran's Political-Economic Issues*, Tehran: Samt. [In Persain]
- Sattari , Sajjad (2013). *Paradigm of power as a new and alternative theoretical approach to the theories of «State» and «Political System»*. *Research Journal of Political Science*, 6th year, Nom. 3, summer 2013.
- Sattari, Jalal (1379). *In the anarchy of culture: a look at some cultural and artistic activities in the last years of the previous regime*, Tehran. [In Persain]
- Shawcross, William (1991). *Shah's last journey*, translated by Abdolreza Hoshang Ansari, Tehran: Alborz. [In Persain]
- Shekari, Abdul Qayyum (2000) *Theory of Tahsildar State and Islamic Revolution*, Tehran: Islamic Revolution Records Center. [In Persain]
- Strinati, Dominic (2007). *An introduction to the theories of popular culture*, Soraya Paknazar, vol.3, Tehran: Gam Nou. [In Persain]
- Vadiei, Kazem (2012). *Shahede Zaman, the memoirs of Dr. Kazem Vadiei*, vol. 1, Tehran, published by the Institute of Political Studies and Research. [In Persain]
- Zahedi, Ardeshir (2002). *Unsaid secrets, thanks to the efforts of Pari Abasalti and Hoshang Mirhashem*, published by Afarin. [In Persain]

استناد به این مقاله: همتی، محبوبه، علویان، مرتضی. (۱۴۰۲). پیامدسنجی دولت پریندال در ایران عصر پهلوی دوم. *دولت پژوهی*، ۳۳(۹)، ۱۶۵-۱۹۳. doi: 10.22054/tssq.2023.57268.1031

The State Studies Quarterly is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.